

УДК: 1.091 (575.2) (043)

БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН ДҮЙНӨТААНЫМЫНЫН ГЕНЕЗИСИ ЖАНА
ЭВОЛЮЦИЯСЫ
ГЕНЕЗИС И ЭВОЛЮЦИЯ МИРОПОНИМАНИЯ БАРПЫ АЛЫКУЛОВА
GENESIS AND EVOLUTOIN OF OUTLOOK OF BARPY ALYKULOV

*Токоева Г.С. – филос. и.к., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети, tokoeva69@mail.ru*

Аннотациялар: Макаладада акын-ойчул Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымынын калыптанышы жана өнүгүшү талдоого алынат.

В данной статье проанализированы становления и развития мировоззрения акына-мыслителя Барпы Алыкулова.

In this article are analysed formation and development of outlook of the akyn-thinker Barpy Alykulov

Ар кандай дүйнөтаанымды изилдөөнү анын калыптануусунун социомаданий детерминанттарынан баштоо зарыл. Ушул багытта алганда Барпы Алыкулов – XIX кылымдын аягы XX кылымдын биринчи жарымында жашаган ойчул-акын. Тигил же бул инсан жөнүндө сөз кылганда адегенде эле анын жашаган доору талдоого алынат. Бул учурда Кыргызстан Орусия империясынын курамындагы артта калган аймагы жана патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган коом катары болгон. Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымынын калыптануусу капиталисттик жаңы акча-товар мамилелерине өтүү процесси жүрүп жаткан доорго туура келет.

Барпы Алыкулов жашаган доордо социалдык чындыктын жана уруу-уруктук мамилелердин таасири астында калыптанган эки карама каршы таптын реалдуу болгондугун көрсөтүп турат. Бул учурда бай-манап, бек-бий, казылардын тобу – үстөмдүк кылса, экинчиси көз каранды абалда турган; алар - дыйкан, малчы, жалчы, чайрыкер, мардикерлер – карапайым калк. Орус капитализминин таасири астында жергиликтүү элден бай адамдар бөлүнүп чыга баштайт да, жаңыдан пайда болуп жаткан акча-товар мамилелеринин активдүү катышуучусу катары белгилүү болот. “Кедейлер” деген атты алып жүргөн малчы, дыйкан, жалчы-жардылар көз каранды катмарда турган коомдун социалдык түзүмүнүн көпчүлүгү болгон. Мындай шарттарда соодагерлер жаңы социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн активдүү катышуучусу болуп, үстөмдүк кылуучу катмардын курамында болушкан.

Коомдук турмуштагы өзгөрүүлөр менен коштолгон кыргыз элинин руханий маданияты да бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болот. Алардын бири акындар чыгармачылыгындагы “заманчы” жана “демократ” деп аталган агымдардан көрөбүз. Барпы прогрессивдүү деп аталып жүргөн демократиялык көз караштагы ойчул катары таанылат.

Барпы Алыкулов 1884-жылы Жалал-Абад областынын Сузак районуна караштуу Ачы деген кыштакта туулган. Объективдүү шарттардан улам билими жок эле: социалдык жактан теңсиздикте жашашы, жакыр үй бүлөдөн чыгышы билимдүү болушуна мүмкүндүк бербеген. Өзүнүн тубаса талантынын негизинде гана төкмөчүлүк жана акындык өнөрүн элге тартуулап келген. Анын атасы Алыкул, чоң атасы Шамурза социалдык жактан оор турмушта жашаган кедей адамдар болушкан. Барпы сегизге чыкканда Назарбай деген байга атасы малайлыкка берет. Ушул жаштан баштап Барпы жыйырма жылдан ашык түрдүү адамдардын колунда малайлыкта жүрөт. Оор турмуштун шарттарында он бир

жашында анын бир көзү көрбөй калат. Бул тууралуу “Мен көргөн күндөр” деген ырында минтип ырдайт:

Кубарды зарлай зарлай кызыл жүзүм,
Ооруду он бир жашта эки көзүм.
Алты сомго он эки ай малай жүрдүм,
Кедейлик кесириңди шондо билдим. [1.190]

Малайлыкта жүрүп турмуштун ачуу-таттуусун, оош-кыйышын өз көзү менен көрүп, ошол социалдык теңсиздиктин курчоосунда жетиле берет. Анын балалык жана өспүрүм мезгили өтө оор жана түнт жашоо өткөрүү менен коштолот.

Балалык кезинде атасынын чыгарган ырларын ырдап жүрсө, кийинчерээк өзү ыр жарата баштайт. Алгачкы чыгармалары катары “Кара башыл эчки”, “Пада баккандагы ыр”, “Барпы менен Назар” ж.б. эсептелет. Он үч жашка чыкканда эл алдына чыгып ырдап, социалдык тартиптери чагылдырууга жетишет жана бул чыгармаларында образдуу түрдөгү эмоционалдык-поэтикалык мотив үстөмдүк кылат.

Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымынын эволюциялык этаптарын талдоодо аны совет дооруна чейинки жана совет мезгили деп эки мезгилге бөлүүгө болот. Анын эң биринчи эл алдына чыгып ырдаган ыры “Жыйындагы биринчи ыр” деп аталып: “Ук калайык үнүмдү, мен көргөн кайгы күнүмдү. Бай-бийлердин дартынан, канча адамзат бүлүндү”[1.3], – деп өзүнүн жеке эмоционалдык-психологиялык маанайын эле чагылдырбастан, социалдык мүнөздөгү чакырык да таштайт. Бул учурда анын дүйнөтаанымы турмуштук аң сезимдин деңгээлинде болгонун далилдеп турат.

XX кылымдын башында акындын коомдук-саясий көз караштары калыптануу баскычында болот. Турмуштук тажрыйбанын жана эмпирикалык билимдердин негизинде анын философиялык көз карашы калыптана баштайт. Эң негизги булактар катары революциянын алдындагы социалдык-саясий кырдаал, кыргыз элинин илимге чейинки билими, төкмө акындар менен жолугуп, айтыш өнөрүнө катышышы эсептелет. Акындын дүйнөтаанымынын эволюцияланышына Токтогул, Жеңижок, Калык жана башкалар менен жолугуп, төкмөчүлүккө такшылышы чоң таасирин тийгизет. Ушундан баштап ал философиялык мүнөздөгү ырларды жарата баштайт. Күн, жер суу, шамал ж.б. жөнүндө ырларды ырдап, стихиялык-материалисттик көз караш менен табият-кубулуштарын талдоого алат.

Октябрь революциясынын жеңишин акын чоң үмүт жана кубануу менен тосуп алат. Совет бийлигинин чындыгын аңдап билип, жаңы социалдык реалдуулукту пропагандалаган прогрессивдүү көз караштагы ойчул катары салымын кошот. Анын көптөгөн чыгармаларынын негизги мазмунун түзгөн темалар - Октябрдын жеңиши жана кедей-кембагалдардын эркиндикке жетиши. Ал совет бийлигинин орношуна жана анын чыңдалышына салымын кошуп, “Кошчу” союзунда иштеп жаңы социалдык кайра куруулардын активдүү катышуучусу болот.

30-жылдары социалдык-маданий өзгөрүүлөрдүн таасири астында акындын дүйнөтаанымы эволюциялык жолдо болот. Ушул убакта анын эки көзү тең көрбөй калат, бирок ал төкмөчүлөк талантынан айрылып калган жок, тескерисинче жаңы эргүү жана шыктануу менен чыгармаларын жарата берет. Ырларынын көпчүлүгү эмгектин баалуулугун жана адам табиятын чагылдырып, коомдун активдүү куруучуларынын ишмердигин көрсөтүп берүү милдетин аткарып калат.

Улуу Ата мекендик согуш жылдары социалдык оптимизмге чакырган ырларды жаратат. Адам экзистенциясынын баалуулугун жогорку деңгээлге көтөрүп, мекенчилдикке, элди-жерди сүйүүгө чакырган ырлары пайда болот. Советтик аскерлердин рухун көтөрүп, душман менен бетме-бет боло албагандыгына арман кылып, ыры менен гана колдой аларын билдирет:

Сокур да болсом өзүм бар
Соолбос алтын сөзүм бар.
Силер медегер мендейге,
Силер барда – көзүм бар [2.251].

Мындай ырлары жогорку патриоттуулугу жана патетикасы менен айырмаланат. 40-жылдары акын материалдык жана руханий жактан оор абалда жашаган. Ырларында өзүнүн жакындарына кайрылып, чыгармаларын этияттык менен барктап мамиле кылууну суранат.

Ошентип, акындын дүйнөтаанымы көп баскычтуу структуралык түзүмдөгү турмуштук, рационалдуу жана иррационалдуу элементтерди камтыган көз караштардын жыйындысы. Социалдык-саясий, этикалык, эстетикалык, философиялык жана деисттик көз караштардын системасы.

Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымын ар тараптуу изилдөөдө анын дүйнөгө көз карашынын калыптануусунун идеялык булактарын талдоо чоң мааниге ээ. Алгачкы руханий булак катары элдик поэтикалык чыгармачылык эсептелет.

Кыргыз эли кеңири түрдөгү жазмасын жайылта албагандыгынан улам элдик оозеки чыгармачылык жогорку деңгээлде өнүгүүгө жетишет. Ошондуктан элдин ой-пикирин чагылдыруунун формасы катары фольклор эсептелет. Ушундан улам коомдук аң сезимдин бардык формасынын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн булагы - оозеки чыгармачылык деп айтууга болот. Анткени фольклордо элдин коомдук-экономикалык, саясий-социалдык, руханий-маданий өнүгүүсү чагылдырылат жана болмуштун маани-мазмуну, адам жашоосунун маңызы камтылат. Барпы Алыкулов элдик мурасты жакшы билген жана “Манас”, “Курманбек” “Жаныш Байыш” ж.б. эпосторду, элдик жомокторду, макал-лакаптарды кылдаттык менен өздөштүрүп, андагы каармандардын баатырдыгынын таасири астында калыптанат. Булар жөнүндөгү маалыматты алгач атасы Шамурзадан алат. “Бул дүнүйө бейбапа” деген чыгармасында аталган эпостордогу баш каармандардын эрдиги, инсандыгы жөнүндө айтып кетет. Элдик жомоктордун таасири зор болгондугун анын “Суусаркан жана Барпы” деген чыгармасынан көрүүгө болот. Анткени Суусаркан менен айтышында жомоктун мотиви колдонулат.

Элдик ырлар акындын көркөм-эстетикалык табитинин калыптанышына чоң түрткү берген. Лирикалык ырларды жаратуусуна себепкер болгон элдик сүйүү ырлары эле. Сүйүү ырлары элдик поэзиянын өтө кеңири таралган түрү, алар ашык болгон жарга карата ырдалган жана көпчүлүк учурда анын аты менен аталган. Кыргызда белгилүү болгон элдик “Айтамак” деген ырда: “Айтамактын айынан, азыраак обон саламын. Асылкеч, сендей сулуудан, арманда кантип каламын? Күйгөндөн айтам бир сабак, күйүттү салдың, Айтамак. Күйүтүнө чыдабай, айтмак болдум сөз жамап” [5.89], – деп ага карата болгон ыйык сезимдерин билдирет. Дагы бир элдик ырда “Ак мектеп болду туругум, айнектек апшак тунугум. Алыска кетип асылым, азабын тартып курудум” [5.118] , – деп сүйүүнүн айынан күйүт-азап тарткан жандын образы берилет.

Адам жашоосундагы сонундук, көрктүүлүк – сүйүү, ал адамды жашоого, кооздукту туюп-сезүүгө жана да кыжалаттанууга, кээде жалгыздыкка алып келүүчү кубулуш. “Ак Мөөр”, “Кулмырза менен Аксаткын”, “Карагул ботом” ж.б. элдик поэмалар социалдык турмушту баяндоо менен көбүнчө сүйүү, жашоо жана өлүм маселелерин көтөрүп чыгат. Ал эми “Олжобай менен Кишимжан” поэмасында сүйүү темасы философиялык деңгээлге алынып чыгылат да, жашоо, өлүм менен сүйүүнүн диалектикалык байланышы талдоого алынат. Барпы ушул чыгармалардын таасири астында бир нече лирикалык ырларын жаратат.

Барпы легендарлуу ойчулдар Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчы ж.б. мурастарынан кабардар болгон. Алардын асыл ойлору Барпынын этикалык, гуманисттик,

эстетикалык көз караштарынын калыптанышында маанилүү роль ойногон. Айрыкча XVIII кылымдын аягы XIX кылымда жашаган заманчы жана өзү менен доорлош демократиялык көз караштагы акындардын таасири астында инсандыгы калыптанат. Көпчүлүгү менен айтышка чыгып төкмөчүлүк өнөрдү үйрөнөт, өркүндөтөт жана мелдештерде өзүнүн жеке дүйнөкараштык позициясын билдирет.

Акындардын дүйнөтаанымында кыргыз элинин илимге чейинки билимдеринин да таасири чоң болгон, Барпы да андан четте калган жок. Анын көз караштарынын эволюцияланышына табият, адам, коом жөнүндөгү эмпирикалык билимдер да таасирин тийгизет. Анткени кыргыз эли байыртан эле турмуштук практика аркылуу салттуу билимдерге ээ болуп аны колдоно билип, кийинки муундарга өткөрүп келишкен.

Ар кандай этнос өзүнө жакын жашаган элдер менен этномаданий байланышта болуп, тарыхты карытып, руханий байланыштын түрдүү багытын пайда кылган. Барпы акындын дүйнөтаанымынын идеялык булактарынын бири катары Чыгыш маданияты, анын ичинде Чыгыш ойчулдарынын мурастары өзгөчө орунду ээлейт.

Кыргыз эли байыртан бери эле коңшу элдер менен маданий-экономикалык ж.б. мамиледе болуп, руханий маданияттын бири бирине таасири астында жашап келген. Акындын дүйнөтаанымында Чыгыш адабиятынын жана Чыгыш ой жүгүртүү стилинин таасири ачык эле байкалат. Барпы Александр Македонский, Ибн Сина, Платон жөнүндө маалыматтарга ээ болгон. Ошондой эле Низаминин “Искендер намэ”, Фирдоусинин “Шахнамэ” чыгармасы жөнүндө кабардар болгон (“Учкунуна тоо көчкөн, Үрүстөмү дастан бар”). Бул тууралуу “Дүйнө сен” деген ырында айтып кеткен. Ырларында Чыгыш элдеринин орток түрк адабиятында колдонулган терминдер кездешет. Ислам дининин таасири астында да бир топ чыгармаларды жаратат, аны күбөсү болуп “Пайгамбарлар жана олуялар кысасы”, “Пайгамбарлар жана саабалар” деген ырлары эсептелет.

Философиялык чыгармалары катары “Айт, айт десе”, “Аккан суу”, “Күн”, “Жер”, “Шамал”, “От”, “Адам”, “Адамзаттын балдары” ж.б. эсептелет. Аларда табиятка, адамга, коомго карата терең маани-мазмундагы ойлорду чагылдырат. Чыгармалардагы идеялар Барпы Алыкуловду өз доорунун ойчул-акыны болгонун далилдеп турат. Кээ бир чыгармаларынын аталышы башка акындардын ырларынын аталышына окшош болгонуна карабастан Барпы өзүнүн жекече дүйнөкабылдоосун, ой жүгүртүүсүн чагылдырууга жетишет.

Акырындык менен Барпы Алыкуловдун коомдук-саясий көз караштары да калыптана баштайт. Учурдагы социалдык чындыкка карата көз карашын билдирип, аны өзгөртүү, адамдын кызыкчылыгына төп келе турган коом менен алмаштыруу зарылдыгын туюп-сезүүгө жетишсе да, аны өзгөртүүнүн жолун биле албаган.

Моралдык маселеге байланыштуу да өзүнүн ойлорун айтат. Жакшылык жана жамандык, адилеттүүлүк жана адилетсиздик, марттык жана ач көздүк түшүнүктөрүнүн дефинициясын берүүгө аракет жасайт. Ошондуктан Барпынын этикалык көз караштарын анализ кылбай туруп анын дүйнөтаанымын толук талдоо мүмкүн эмес, анткени ал өмүрүнүн аягына чейин моралдык-нравалык мүнөздөгү ырларды ырдап келген. Ал “жакшы-жаман”, “адилеттүү-адилетсиз”, “марттык-ач көздүк” деген дихотомиялык байланышты талдоо менен кошмок категориялардын табиятын ачып адамдагы оң жана терс касиеттерди көрсөтүүгө жетишкен. Анын чыгармаларынын аталышы эле көп нерсени билдирет. Мисалы: “Аялдын жакшысы”, “Аялдын жаманы”, “Жакшы кыз”, “Болор жигит”, “Болбос жигит”, “Марттык”, “Баатырдык”, “Ач көз”, “Бузук” ж.б.

Акындын санат-насыят формасындагы ырлары идеялык-тарбия берүүчү, инсанды калыптандыруучу жана жаштарга турмуштук жолду тандап алуудагы багыттоочу милдетти аткарат. Ушул өңүттө караганда акын ырларынын көпчүлүгүндө тарбия жана

билимдин ролун жогору баалаган ойлорун чагылдырат. “Дүргө жетмек кайдадыр”, “Балдарга насыят” деген ырлары билимди жогору коюп, жогорку нравалуу инсан болууга үндөйт.

Совет доорунда ал өзүнүн дүйнөтаанымынын моделин чагылдырууга жетишет. Ал коомдогу жаңы курууларды чагылдырып “Жер өзгөрүшү”, “Эрк кедейлерге” “Колхоздо”, “Пахтачылар” “Колхозчулар” деген ырларын жаратат. Эмгекти сүйүү, ак ниеттүүлүк идеясын көтөрүп, турмуштук позициясы биротоло калыптанып бүтөт. Эмгек адам жашоосунун базиси экендигин түшүнөт жана анын адамдыгынын калыптанышынын өзөгү деп билет. Ал прогрессивдүү ойчул катары демократиялык кайра түзүүлөрдүн шартында жеке көз карашын чагылдырууга жетишет. Натыйжада анын этикалык гана эмес, эстетикалык да дүйнөкабылдоосу өнүгөт. Дүйнөтаанымы сулуулук жана сонундук, көрксүздүк жана иренжигендик сыяктуу түшүнүктөр менен байланыштуу өнүгөт. “Кубанып колхоз карачы”, “Жаз”, “Жайлоо”, “Суусамыр”, “Бизде”, “Биз жаштар” жана башка чыгармалары совет коомунун чындыгын чагылдыруу менен адамды эмгек аркылуу баалуу болорун сүрөттөйт. “Кубанып колхоз карачы” деген ыры жол куруучуларга арналып, эмгек темасы көтөрүлсө, “Биз жаштар” чыгармасы жаштардын билим алуу маселесине арналат. Жаш адамдын инсандыгынын калыптанышы үчүн терең билим алуу зарылдыгын белгилейт. Анткени билим адамды жарык кылып көрсөтөрүнө ишенген. Акын билимдүү боло албаганын өкүнүү менен ырдайт. Ал: “Окуу менен билимге, түшүнөбүз – таңда биз. Инженердик окууну, бүтүрөбүз таңда биз” [3.229] , - деп окуу ар бир адам үчүн кеңири жол ачып берерин баяндайт.

Ошентип, совет бийлигинин алгачкы жылдарында Барпы Алыкуловдун идеялары жана көз караштары жаңы билимдер менен толукталып, кайра куруулардын активдүү катышуучусу болуп калат. Өзүнүн чыгармалары аркылуу жаңы коомдук мамилелердин бекемделишине салымын кошуп, адамдарды активдүү эмгекчил, моралдык жактан туруктуу болууга чакырат. 30-40-жылдары анын коомдук философиялык көз караштары өнүгүп, терең мазмундагы чыгармаларды жаратуусун улантат. Бул убакта Барпы Алыкуловдун дүйнөтаанымы философиялашкан чыгармаларды жаратуу аркылуу эволюцияланат жана ойчул катары калыптанат.

Адабияттар:

1. Алыкулов Б. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1970.
2. Алыкулов Б. Тандалмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1984.
3. Алыкулов Б. Чыгармалар. Биринчи том. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы ред., 1995. – 320 б.
4. Киргизские пословицы, поговорки и изречения. Ф.: Мектеп, 1979. 340 с.
5. Кыргыз поэзиясынын антологиясы: 2 томдон турат: 1-китеп / Түз. К.Жусупов. – Б.: “Кыргызстан – Сорос” фонду, 1999.

Рецензент:

Токтогулова Г.Т. – ф.и.к., доцент